

BERIN BAJRIĆ
(Sarajevo)

KNJIŽEVNOHISTORIJSKI IZVORI
I INTERTEKSTUALNA MATRICA ALI-DEDEOVOG
DJELA *MUḤĀḌARA AL-'AWĀ'IL WA MUSĀMARA
AL-'AWĀHIR*

Sažetak

Znameniti bošnjački učenjak Ali-dede Bošnjak prilikom pisanja svog djela *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāhir* (*Predavanja o prvim i posljednjim događajima*)¹ koristio je mnoštvo književnohistorijske i naučne literature. Navedena lista djela na koje je ovaj učenjak referirao, a koja predstavljamo u ovom radu, broji preko pedeset jedinica. To svakako nije potpuna lista i ne predstavlja cjelokupan referentni opus ovog autora. Vrlo značajna osobenost Ali-dedeovog intertekstualnog povezivanja sa ostalim djelima jeste raznolikost oblasti i tema koje obrađuju djela na koja Ali-dede referira. Uvidjeli smo da je ovaj autor u kontaktu ne samo sa tradicionalnim i poznatim islamskim učenicima kakvi su bili al-Suyūṭī i al-Ġazālī, naprimjer, već i sa mnogobrojnim sufijskim velikanima poput 'Arabīja i al-Qūnawīja, što ukazuje na Ali-dedeovu otvorenost prema različitim mišljenjima i shvatanjima kako islama, tako i historije islama.

Ključne riječi: Ali-dede Bošnjak, prvi i posljednji događaji, intertekstualnost, izvori, availska literatura

¹ Budući da ćemo se u radu baviti velikim brojem djela na arapskom jeziku, samo pri prvom spominjanju ovih djela u zagradama ćemo navoditi prijevode naslova na bosanski jezik. Dalje ćemo djela navoditi u izvornim arapskim nazivima.

UVOD

Djelo Ali-dede Bošnjaka *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir*² predstavlja obimnu studiju o počecima događaja i sastoji se od dvije cjeline: odjeljka koji govori o počecima i prvim događajima i odjeljka koji govori o konačnim, odnosno posljednjim događajima i pojavama. Dio koji tretira početke ima trideset i sedam poglavlja, dok dio koji se bavi posljednjim događajima ima četiri poglavlja. Rukopis Ali-dedeovog *'Awā'ila* ima 391 stranicu, dok štampano djelo ima 264 stranice gusto pisanog teksta. Jedna od najvažnijih karakteristika ovog djela jeste njegova direktna upućenost na al-Suyūṭījevo djelo *al-Wasā'il 'ilā ma'rifa al-'awā'il*, s tim što Ali-dede naglašava kako će prilikom sastavljanja vlastite knjige nastojati da prenese samo suštinske informacije, bez referenci autora i bez navođenja lanaca prenosilaca. U svakom slučaju, mogli bismo djela na koja Ali-dede referira podijeliti u dvije grupe, i to:

1. primarni izvor – al-Suyūṭījevo djelo *al-Wasā'il 'ilā ma'rifa al-'awā'il* (*Upute za spoznavanje prvih događaja*)
2. sekundarne izvore – djela na koja Ali-dede najčešće referira, od kojih je neka nabrojao i u uvodu svoje knjige

Ovdje je potrebno napomenuti kako Ali-dede u svom djelu navodi naslove djela na koja direktno referira. On, naime, nakon svakog opisanog događaja, pojave ili fenomena o kojem govori kao o prvom ili posljednjem u nekoj oblasti ili vremenu, uredno navodi djelo iz kojeg preuzima informaciju, s tim što se radi o skraćenoj varijanti naziva što može da zbuni i navede na pogrešan put istraživača. U svakom slučaju, potrebno je istražiti odnos Ali-dedeovog *'Awā'ila* i al-Suyūṭījevog djela *al-Wasā'il*, budući da sam autor naglašava svoju eksplicitnu intertekstualnu vezu s njim. Nakon toga ćemo se posvetiti analizi intertekstualnih odnosa sa ostalim djelima.

² 'Alā al-Dīn 'Alī-dada al-Sikatwārī al-Būsnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir*, prvo izdanje, al-Maṭba'a al-'āmira al-šarafīyya, Egipat, 1894. (Dalje: Ali-dada al-Būsnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il*...)

ALI-DEDEOV PRIMARNI IZVOR:
AL-WASĀ'IL 'ILĀ MA'RIFA AL-'AWĀ'IL

Ġalāl al-Dīn al-Suyūṭī se ubraja u red najpoznatijih i najplodnijih islamskih učenjaka i komentatora. Al-Suyūṭī se bavio različitim temama, uključujući sudsku praksu šafijskog i hanefijskog mezheba, tradiciju, kur'ansku egzegezu, teologiju, povijest, retoriku, filozofiju, filologiju, aritmetiku, mjerenje vremena, pa čak i medicinu. Počeo je podučavati šafijsku jurisprudenciju u dobi od osamnaest godina u istoj džamiji kao i njegov otac. Smatra se da je pripadao šazilijskom sufijskom redu. U njegovim biografijama se navodi da je iza sebe ostavio oko petsto djela iz različitih oblasti islamskih nauka.³ Kada je u pitanju al-Suyūṭījevo djelo *al-Wasā'il 'ilā ma'rifa al-'awā'il*, treba naglasiti kako al-Suyūṭī ističe da se prilikom pisanja svog djela najviše oslanjao na al-'Askarijevo djelo *Kitāb al-'awā'il*. On ovako objašnjava svoju namjeru pisanja djela iz ove oblasti: „Ovo je lijepa i korisna knjiga koja kazuje o počecima. U njoj sam nastojao da u skraćenoj formi predstavim dostignuća al-'Askarijevog djela *Kitāb al-'awā'il*, dajući i vlastiti doprinos tamo gdje sam mislio da je potrebno. Knjigu sam podijelio na jednostavna poglavlja kako bi se što lakše mogao pratiti njen tekst.“ Dakle, temeljno djelo na koje se al-Suyūṭī poziva i na kojeg eksplicitno i intertekstualno referira prilikom pisanja svog djela jeste al-'Askarijev *Awā'il*. Međutim, da se uvidjeti kako al-Suyūṭījevo djelo nije klasični *mulahḥaṣ*, odnosno skraćena verzija al-'Askarijevog, jer ovaj autor na drugačiji način strukturalno organizira svoje djelo. Al-Suyūṭī, naime, svoje djelo *al-Wasā'il* dijeli na dvadeset i jedno poglavlje, od kojih svako predstavlja specifičnu i nezavisnu fikhsku temu unutar koje se navode prve i najvažnije pojave. S druge strane, Ali-dede potcrtava kako on za svoj osnovni izvor uzima al-Suyūṭījevo djelo, s tim da ne piše ni glosu niti skraćenu verziju, pa ni komentar, već na al-Suyūṭījevom podlošku gradi novo i poprilično duže djelo. Ovdje treba naglasiti i to da, unatoč al-Suyūṭījevom eksplicitnom pozivanju na al-'Askarija, Ali-dede veoma rijetko referira na ovog učenjaka i njegova djela. Naime, u Ali-dedeovom djelu al-'Askari se kao referenca navodi svega nekoliko puta.

Način na koji je strukturalno uređeno, sadržaj te odabir tema u al-Suyūṭījevom djelu *al-Wasā'il* ukazuju na činjenicu da ovo djelo mnogo više podsjeća na formu fikhskih djela, nego na djela iz oblasti availske

³ Više o životu i djelu ovog učenjaka vidjeti u: Enes Karić, *Ġalāluddīn as-Suyūṭī. Život i komentatorsko djelo*, El-Kalem, Sarajevo, 2009.

literature. Iz predočenog sadržaja se vidi da je al-Suyūṭī tretirao iste one temeljne teme kao i tradicionalna djela iz oblasti fikha, s tim što se ovaj autor u svom djelu koncentrirao na početke, inovacije i inovatore iz ovih oblasti, a ne samo na određenu fikhsku temu. Možemo zaključiti kako al-Suyūṭī iz al-‘Askarijevog djela odabire samo ono što je bitno za njegov dijapazon tema (pretežno fikhski sadržaj), nastojeći tako sačiniti novo djelo potpuno posvećeno uglavnom fikhskim temama. Osim ovog al-Suyūṭījevog djela, Ali-dede kao izvor koristi još nekoliko djela ovog eminentnog muslimanskog učenjaka, kao što su djela *al-Ġāmi‘ al-ṣaġīr*, *Muḥādara Miṣr* i *al-‘Itqān fī ‘ulūm al-Qur‘ān*. *Al-Ġāmi‘ al-ṣaġīr* i *al-‘Itqān fī ‘ulūm al-Qur‘ān* sigurno spadaju u najvažnija al-Suyūṭījeva djela i predstavljaju nezaobilaznu literaturu kada su u pitanju kur‘anske, odnosno hadiske nauke. Ali-dede, naprimjer, eksplicitno naglašava da je poglavlja koja tretiraju prve događaje i pojave koje se spominju u hadisima preuzeo direktno iz djela *al-Ġāmi‘ al-ṣaġīr*. Međutim, Ali-dede pokazuje kako njegovo djelo neće biti skraćena i za praćenje olakšana verzija al-Suyūṭījevog djela, već nešto kompleksnije i sadržajnije. Uvidom u integralni tekst Ali-dedeovog *‘Awā‘ila* došli smo do zaključka da je ovo djelo drugačije strukturirano i mnogo duže od al-Suyūṭījevog. Ali-dede, za razliku od al-‘Askarija i al-Suyūṭija, mnogo pažnje posvećuje događajima iz davne historije i preegzistencije. Ali-dede, naime, iz poštovanja prema Poslaniku, a. s., ali i slijedeći tradicionalni manir otpočinjanja djela ove vrste, prvo poglavlje posvećuje hadisima u kojima se spominju prvi događaji. Međutim, već u trećem, iznimno dugačkom poglavlju, govori o preegzistenciji i onome što je prvo stvoreno. Tu Ali-dede donosi obilje informacija koje nije mogao preuzeti od al-‘Askarija i al-Suyūṭija, a koje tretiraju najsuptilnije teme i pitanja iz oblasti islamske eshatologije. Ali-dede povremeno donosi toliko začudne, pa čak i nevjerovatne informacije, da s pravom možemo posumnjati u njihovu vjerodostojnost i logiku, te ih svrstati u kazivanja koja graniče s fantastičnim.

Ali-dedeovo djelo obiluje i mnoštvom informacija preuzetih iz velikog broja poznatih i manje poznatih djela iz oblasti islamske historije i književnosti, tako da bi se moglo govoriti o mnogostrukim nivoima intertekstualnosti ostvarenim u Ali-dedeovom *‘Awā‘ilu*. Osim *al-Wasā‘ila*, Ali-dede podatke prenosi i iz drugih al-Suyūṭījevih djela, o čemu će svakako biti riječi u nastavku. Neka od ovih djela su poznata i predstavljaju jednu od osnovnih referenci islamskih mislilaca i učenjaka iz različitih perioda, dok su neka druga manje poznata i spadaju u oblasti po kojima ovaj učenjak inače nije prepoznatljiv.

SEKUNDARNI IZVORI

Budući da smo, proučavajući i prevodeći Ali-dedeov *'Awā'il*, uspjeli identificirati veliki broj djela iz različitih oblasti, počev od historije, islamske filozofije i teologije, pa sve do književnosti i lingvistike, potrebno je napraviti njihovu klasifikaciju i ova djela predstaviti kroz oblasti kojima pripadaju, kako bi se lakše moglo ukazati na njihov sadržaj i autore. Također, kroz spomenutu klasifikaciju nastojat ćemo otkriti i analizirati intertekstualnu matricu koju slijedi Ali-dede u svom djelu i ukazati na tipologiju i metodologiju intertekstualnosti u njegovom djelu. U nastavku navodimo spisak djela koja smo uspjeli identificirati kao referentnu literaturu koju je koristio Ali-dede Bošnjak, a potom i osvrt na neka od najvažnijih i najzanimljivijih.

1. Historija islama i opća historija

- Tārīḥ al-ḥukamā'* Ğamāl al-Dīna al-Qiftīja (umro 1248)
Tārīḥ al-Maqrīzī Taqī al-Dīna al-Maqrīzīja (umro 1445)
Siyar al-mulūk Nizām al-Mulka al-Ṭūsīja (umro 1092)
Tārīḥ al-islām Šams al-Dīna al-Dahabīja (umro 1348)
Tārīḥ al-Karmānī Šams al-Dīna al-Karmānīja (umro 1384)
Aḥbār Makka Muḥammada 'ibn 'Abd 'Allāha al-Azraqīja (umro 837)
Tārīḥ al-Quds Ḥayr al-Dīna al-Ḥanbalīja
Zubda al-tawārīḥ Šadr al-Dīna 'Alīja 'ibn Nāšira al-Ḥusaynīja (umro 1225)
Muḥāḍara al-'aḥyār wa musāmara al-'abrār Muḥyī al-Dīna 'ibn 'Arabīja
Tārīḥ al-Madīna 'Amra 'ibn Šabbāha al-Namīrīja (umro 877)
Tārīḥ al-ḥulafā' Ğalāl al-Dīna al-Suyūtīja
Bahġa al-tawārīḥ Šukr 'Allāha 'ibn Šihāb al-Dīna al-Rūmīja (umro 1488)
al-Ġawhar al-ṭamīn Šārim al-Dīna 'ibn Duqmaqa (umro 1407)
Muḥāḍara fī 'aḥbār Miṣr wa al-Qāhira Ğalāl al-Dīna al-Suyūtīja

2. Geografija

- Masālik al-mamālik* 'Abū al-Qāsima Muḥammada al-Fārisīja (umro 957)
Ḥarīda al-'aġā'ib wa farīda al-ġarā'ib 'Ibn al-Wardīja (umro 1349)

3. Hadis

al-Ġāmi‘ al-ṣaġīr Ġalāl al-Dīna al-Suyūtīja
al-Mafātīḥ fī šarḥ al-Maṣābīḥ Muḏhir al-Dīna al-Zaydānīja (umro
 1327)
al-‘Adkār Imama al-Nawawīja (umro 1277)
Buṣrā al-ka‘īb bi liqā‘ al-ḥabīb Ġalāl al-Dīna al-Suyūtīja

4. Sira

Dalā‘il al-nubuwwa ‘Abū Bakra al-Bayhaqīja (umro 1066)

5. Tefsir

Baḥr al-‘ulūm ‘Abū al-Layṭa al-Samarqandīja (umro 983)
al-Talḥiṣ fī tafsīr al-Qur‘ān al-‘aẓīm Muwaffaq al-Dīna Aḥmada ‘ibn
 Yūsufa al-Kawāšīja (umro 1281)
Tafsīr ‘Ibn ‘Arabī Muḥyī al-Dīna ‘ibn ‘Arabīja (umro 1240)
Tafsīr ‘Ibn ‘Abbās ‘Abd ‘Allāha ‘ibn ‘Abbāsa (umro 687)
Mafātīḥ al-ġayb Faḥr al-Dīna al-Rāzīja (umro 1209)

6. Jezik i književnost

Šarḥ Lāmiyya al-aġam Ġalāl al-Dīna al-Suyūtīja
al-Muḏhir fī ‘ulūm al-luġa wa ‘anwā‘ihā Ġalāl al-Dīna al-Suyūtīja
al-Mustatraf fī kull fann mustatraf Šihāb al-Dīna al-Abšīḥīja (umro
 1448)
Maġma‘ al-‘amṭāl ‘Abū al-Faḍla al-Maydānīja
Ṭabaqāt al-šu‘arā‘ ‘Abd ‘Allāha ‘ibn al-Mu‘tazza (umro 908)
Rawḍ al-rayyāḥīn fī ḥikāyāt al-ṣāliḥīn ‘Afif al-Dīna al-Yafā‘īja
 (umro 1367)
Firdaws al-muġāhidīn Ġalāl al-Dīna al-Ḥaġandīja al-Ḥanafīja (umro
 1292)
Šarḥ Qaṣīda al-Burda al-šarīfa ‘Abū al-Qāsima al-Zamaḥšarīja
 (umro 1143)

7. Kur‘anske nauke

al-‘Itqān fī ‘ulūm al-Qur‘ān Ġalāl al-Dīna al-Suyūtīja

Ihyā' 'ulūm al-dīn 'Abū Ḥāmida al-Ġazālīja (umro 1111)
al-Qisṭās al-mustaqīm 'Abū Ḥāmida al-Ġazālīja

8. Tesavvuf

Fuṣūṣ al-ḥikam Muḥyī al-Dīna 'ibn 'Arabīja
al-Nafahāt al-'ilāhiyya Ṣadr al-Dīna al-Qūnawīja (umro 1274)
al-Futūḥāt al-makkiyya Muḥyī al-Dīna 'ibn 'Arabīja
Ṭabaqāt al-ṣūfiyya 'Abū 'Abd al-Raḥmāna al-Sulamīja (umro 1121)
Qūt al-qulūb 'Abū Ṭālība al-Makkīja (umro 996)

9. Akaid i ilmul-kelam

al-Durra al-bayḍā ' Muḥyī al-Dīna 'ibn 'Arabīja
al-Durra al-fāḥira 'Abū Ḥāmida al-Ġazālīja
Hādī al-'arwāḥ 'ilā bilād al-'afrāḥ 'Ibn Qayyima al-Ġawzīja (umro 1350)
Tabṣira al-'adilla 'Abū al-Mu'īna al-Nasafīja (umro 1115)

10. Ezoterijske (okultne) znanosti

Kanz al-'asrār 'Ibn Sināa
Šams al-ma'ārif al-kubrā 'Aḥmada al-Būnīja (umro 1225)
'Ilm al-ḥurūf 'Aḥmada al-Būnīja

11. Prirodne nauke

Kitāb al-šifā 'Ibn Sināa
Ḥayāt al-ḥayawān Kamāl al-Dīna Muḥammada 'ibn Mūsāa al-Damīrīja (umro 1405)

12. Kozmologija

'Asrār al-kawn Ġalāl al-Dīna al-Suyūṭīja

INTERTEKSTUALNA MATRICA U ALI-DEDEOVOM 'AWĀ'ILU

Iz navedene klasifikacije jasno se vidi koliko je širok književnohistorijski okvir i naučni dijapazon djela kojima se Ali-dede koristio i s kojima je komunicirao. Ukazaćemo na osnovne karakteristike određenog broja važnijih, i nekih drugih, manje poznatih djela, te predstaviti njihovu vezu sa Ali-dedeovim djelom. Naime, ono što se jasno da uočiti iz navedene klasifikacije jeste da je Ali-dede najviše, a i najčešće, referirao na djela Ğalāl al-Dīna al-Suyūṭīja kojeg oslovljava kao jednog od najvećih učitelja islama. Tu je, u prvom redu, al-Suyūṭījev *al-Wasā'il* kao primarni izvor o kojem smo već govorili. Odmah nakon toga slijede al-Suyūṭījeva djela *al-Ġāmi' al-ṣaġīr (Mala zbirka hadisa)* i *al-'Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān (Savršeni vodič u kur'anским naukama)*. Kao što smo i naglasili, iz prvog djela Ali-dede preuzima sve hadise koji tretiraju početke nekih događaja ili pojava.

S druge strane, *al-'Itqān* nesumnjivo predstavlja jedno od najvažnijih djela iz oblasti kur'anских nauka, posebno tefsira, i po njemu je ovaj autor najviše poznat. To je višetomno djelo koje, u zavisnosti od štampe i redakcije, obuhvata između četiri i sedam tomova i preko tri hiljade stranica. Smatra se djelom na koje se najčešće pozivaju islamski učenjaci, kako oni iz klasičnog, tako i oni iz modernog doba. Budući da je djelo veoma obimno, teško je izdvojiti najvažnije teme. Treba kazati kako al-Suyūṭī u ovom djelu obrađuje sve najvažnije teme vezane za objavu kur'anских ajeta, vrijeme i mjesto objave, šta je prvo a šta posljednje objavljeno, povode objave ajeta, imena ashaba koji su prenosili objavljene ajete, načine i vrste objave, odnosno kako je stizala objava Poslaniku, a. s., nazive sura itd. Kada obrađuje ova pitanja, al-Suyūṭī je do u najmanje detalje precizan i nastoji da ne ispusti ništa što je na bilo koji način vezano za ove teme. Naprimjer, kada govori o mjestu i vremenu objave, razmatra raznorazne situacije u kojima su objavljivani ajeti, kao što je vrijeme smjene noći i dana tokom Poslanikovog putovanja, te da li su objavljani ljeti ili zimi. Također, al-Suyūṭī govori o broju sura i ajeta, čak i o broju riječi u Kur'anu, spominje hafize i ravije koji su čuvali i usmeno prenosili tekst Kur'ana, razmatra karakteristike i sposobnosti koje mora da ima onaj ko hoće da se bavi tumačenjem Kur'ana, te obrazlaže još mnoštvo tema koje su od krucijalnog značaja za proučavanje Kur'ana.⁴

⁴ Više vidjeti u: Ğalāl al-Dīn al-Suyūṭī, *al-'Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān*, Markaz al-dirāsāt al-qur'āniyya, Riyāḍ, s. a.

Od al-Suyūṭījevih djela iz oblasti historije islama Ali-dede ponajviše citira djela *Tārīḥ al-ḥulafā'* (*Historija halifa*) i *Muḥāḍara fī 'aḥbār Miṣr wa al-Qāhira* (*Predavanja iz historije Egipta i Kaira*). *Tārīḥ al-ḥulafā'* je historijsko djelo koje tretira povijest islamskih vladara od prvog halife iz plejade Pravednih halifa pa sve do posljednjeg vladara iz dinastije Abasida, odnosno od 632. do 1517. godine. Zanimljivo je da je osnovna referenca ovog al-Suyūṭījevog djela, između ostalog, bila i poznato al-Ḍahabījevo djelo *Tārīḥ al-'islām* (*Historija islama*) na koje referira i Ali-dede, a o kojem će također biti riječi u nastavku.⁵ Drugo al-Suyūṭījevo djelo iz historije *Muḥāḍara Miṣr*; kako ga u skraćenom obliku navodi Ali-dede, predstavlja sveobuhvatnu historiju Egipta u kojoj al-Suyūṭī razmatra razne teme vezane za Egipat i događaje koji su se desili u ovoj oblasti. Autor na početku govori o mjestima u Kur'anu i Hadisu gdje se spominje Egipat, a potom izlaže niz događaja iz različitih perioda povijesti ove oblasti, od prvih ljudi koji su naselili Egipat, vladara koji su njime vladali prije i poslije Potopa, Božijih poslanika koji su poslani da tu prenose Božiju riječ, pa sve do čudnovatih pojava iz vremena Aleksandra Velikog i njegovih osvajanja.⁶

Kada su u pitanju al-Suyūṭījeva djela iz jezika i književnosti, Ali-dede najčešće referira na djela *al-Muḥzir fī 'ulūm al-luġa wa 'anwā'ihā* (*Prosvjetitelj u naukama o jeziku i njihovim vrstama*) i *Šarḥ Lāmiya al-'aġam* (*Komentar poeme Lāmiya al-'aġam*). I jedno i drugo djelo nesumnjivo predstavljaju važne reference u ovoj oblasti. Naime, djelo *Šarḥ Lāmiya al-'aġam* predstavlja al-Suyūṭījev komentar poznate al-Ṭuġrā'ijeve kaside *Lāmiya al-'aġam*. Mu'ayyid al-Dīn 'Abū 'Ismā'īl al-Ḥusayn 'ibn 'Alī al-Ṭuġrā'ī (umro 1121) bio je poznati perzijski pjesnik i alhemičar koji je obavljao funkciju sekretara u Civilnoj upravi Seldžučkog Carstva. Pisao je poeziju na arapskom jeziku, a njegova najpoznatija poema je svakako *Lāmiya al-'aġam*, pjesma koja predstavlja svojevrsan poetski odgovor naširoko poznatoj i slavnoj al-Šanfarinoj poemi *Lāmiya al-'Arab*. Osim po ovoj poemi, al-Ṭuġrā'ī je bio poznat i po djelu iz alhemije koje nosi naziv *Mafātīḥ al-rahma wa maṣābīḥ al-ḥikma* i koje objedinjuje opsežne izvode iz ranijih arapskih alhemijskih spisa, kao i arapske prijevode grčkih alhemijskih traktata.⁷ Djelo *Muḥzir*

⁵ Više vidjeti u: Ğalāl al-Dīn al-Suyūṭī, *Tārīḥ al-ḥulafā'*, Dār al-minḥāġ, Bayrūt, s. a.

⁶ Ğalāl al-Dīn al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāḍara fī 'aḥbār Miṣr wa al-Qāhira*, tom I, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, s. a., 7.

⁷ O ovom autoru više vidjeti u: 'Abd al-Razzāq Nawfal, *al-Muslimūn wa al-'ilm al-ḥadīṭ*, Dār al-Šarq, al-Qāhira, 1988.

al-luġa, kako ga Ali-dede u skraćenom obliku navodi, je višetomno djelo iz oblasti jezika i književnosti u kojem al-Suyūṭī kroz pedeset književno-jezičkih tema obrađuje pitanja kao što su porijeklo jezika, značenje, forma i izraz, estetske osobenosti, lijep govor, memorisanje jezičkih pravila i njihovi prenosioci, a također govori i o poznatim pjesnicima i najčešćim devijacijama u arapskom jeziku.⁸

Osim ovih djela, vrijedno bi bilo ukazati i na al-Suyūṭījevo djelo koje Ali-dede također citira, a to je djelo *'Asrār al-kawn (Tajne Svemira)*. Ovo djelo predstavlja svojevrsan priručnik iz islamske kozmologije i u njemu al-Suyūṭī obrađuje iznimno važne teme vezane za transcendentnost i postanak svijeta onako kako ga predstavlja islam. U ovom djelu se govori o Božijem Prijestolju, početku stvaranja, stvorenjima koja je Bog stvorio Svojim rukama, prostoru između Prijestolja i stvorenog svijeta, o zastorima koji sprečavaju da Bog bude viđen i njihovim vrstama, razlici između svjetlosti Sunca i svjetlosti Prijestolja, Ploči pomno čuvanoj na kojoj je zapisano sve što će biti i Peru koje je to zapisalo, o sedam nebesa i sedam zemalja, o veličini Sunca i Mjeseca, o kategorijama meleka i o još mnogim temama vezanim za islamsko poimanje stvaranja svijeta i kosmosa.⁹ Budući da Ali-dede mnogo pažnje posvećuje upravo ovim temama u svom djelu, jasno je da je informacije umnogome crpio i iz ovog al-Suyūṭījevog djela.

Osim na djela al-Suyūṭija, Ali-dede Bošnjak je dakako referirao i na djela mnogih drugih poznatih islamskih učenjaka, što je vidljivo i iz predočene klasifikacije. Kada je u pitanju historija, tu svakako treba spomenuti djelo poznatog islamskog historičara Šams al-Dīna al-Dahabija *Tārīḫ al-'islām*. Šams al-Dīn al-Dahabī spada u red najpoznatijih muhaddisa i islamskih historičara. Nadaleko je bio poznat po svom proučavanju Hadisa i biografija poznatih ljudi i eminentnih učenjaka. Jedno od njegovih najpoznatijih, ako ne i najpoznatije djelo jeste upravo njegova *Historija islama*. To je njegovo najobimnije djelo, koje obrađuje period historije islama od Poslanikove, a. s., hidžre pa sve do 700. godine po hidžri, odnosno 1300. godine po gregorijanskom kalendaru, što znači da obuhvata sedam stoljeća islama. Al-Dahabī navodi kako je nastojao da u svojoj knjizi predoči sve najvažnije događaje i osvajanja, vladare,

⁸ Vidjeti: Ġalāl al-Dīn al-Suyūṭī, *al-Muḏhir fī 'ulūm al-luġa wa 'anwā'ihā*, priredili: Muḥammad 'Aḥmad Ġād al-Mawlā, Muḥammad 'Abū al-Faḍl 'Ibrāhīm i 'Alī Muḥammad al-Baġawī, Manšūrāt al-Maktaba al-'aṣriyya, Bayrūt, s. a.

⁹ Vidjeti: Ġalāl al-Dīn al-Suyūṭī, *'Asrār al-kawn*, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 2006.

namjesnike, učenjake, prenosioce, učače, pjesnike i njihove rangove, a također i neke čudnovate događaje i različite vrste priča i kazivanja. Svojevremeno je ovo obimno djelo dosezalo i preko pedeset tomova. Osim po ovom djelu, al-Ḍahabī je poznat i po jednom iznimno važnom i obimnom djelu koje nosi naziv *Siyar 'a'lām al-nubalā'*, a govori o muslimanskoj intelektualnoj eliti, odnosno najpoznatijim učenjacima i velikodostojnicima.¹⁰

Nadalje, potrebno je ukazati i na djelo *Siyar al-mulūk (Pravila vladanja i upravljanja)*, odnosno *Siyāsatnāmu* poznatog Niẓām al-Mulka. 'Abū 'Alī Ḥasan 'ibn 'Alī al-Ṭūsī, poznat po počasnoj tituli Niẓām al-Mulk, bio je perzijski učenjak i vezir Seldžučkog Carstva. Imao je skoro apsolutnu moć tokom dvadeset godina nakon ubistva Alp Arslana 1072. godine. Jedna od njegovih najvažnijih zaostavština je osnivanje medresa u gradovima širom Seldžučkog Carstva. Ove medrese su po njemu nazivane „nizamije“. Niẓām al-Mulk je također naširoko poznat i po obimnom djelu o vladanju, nazvanom *Siyāsatnāma*, koje je napisao nakon što je Malik Šāh zatražio da njegovi ministri napišu knjige o vladavini, administraciji i problemima sa kojima se nacija susreće. Ipak, samo je Niẓām al-Mulkova knjiga dobila odobrenje i kao takva prihvaćena kao svojevrsan ustavni zakon. Knjiga koristi historijske primjere kako bi diskutovala o uspješnoj vladavini i ulozi vlasti u islamskom društvu. U *Siyāsatnāmi* se također govori o različitim aspektima državnog nadzora i špijuniranja, a vladarima se savjetuje da uspostave široke mreže za špijunažu.¹¹

Vrijedne informacije, naročito iz perioda prije islama i davne historije, Ali-dede je crpio iz poznatog al-Qiftījevog djela *Tārīḥ al-ḥukamā' (Historija mudrih)*. 'Alī 'ibn Yūsuf al-Qiftī je bio arapski, odnosno egipatski historičar i biograf enciklopedist. Rođen je u Qiftu, gornjem dijelu Egipta, i potječe iz poznate porodice pravnika i kadija. Naime, njegovi otac i djed u svoje vrijeme bili su kadije na sudu za vrijeme vladavine dinastije Ejubida. Na ovom položaju ih je naslijedio upravo 'Alī 'ibn Yūsuf al-Qiftī. Smatra se da je napisao dvadeset i šest djela, od kojih su samo dva preživjela. Jedno od njih je njegov poznati biografski rječnik *Tārīḥ al-ḥukamā'*, punog naziva *'Iḥbār al-'ulamā' bi 'aḥbār*

¹⁰ Više vidjeti u: Šams al-Dīn al-Ḍahabī, *Tārīḥ al-'islām*, tom 1, priredio Baššār 'Awwād, Dār al-ġarb al-'islāmī, Bayrūt, 2003.

¹¹ Više vidjeti u: *The Book of Government or Rules for Kings. The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk*, prijevod s perzijskog Hubert Drake, Routledge, London and New York, 2002.

al-ḥukamā'. To je djelo koje obuhvata kraće životopise četriristo četrnaest filozofa, astronoma i fizičara, kako onih iz arapske, tako i onih iz helenističke tradicije. Al-Qiftījeva *Biografija* predstavlja nezaobilazan islamski izvor za proučavanje znanosti i helenističke tradicije u islamu, te je vjerovatno jedini književni svjedok mnogih priča drevnih grčkih učenjaka.¹² Al-Qiftī, između ostalog, mnogo pažnje posvećuje životu i djelu poslanika Idrisa, a. s., kojeg naziva prvim Hermesom, odnosno Mudracem svih mudraca. Ali-dede Bošnjak također mnogo govori o ovom poslaniku, te ga kao i al-Qiftī smatra Hermesom.

Budući da je mnogo pažnje poklanjao historiji Egipta koji predstavlja dom mnogih islamskih učenjaka, a tako i al-Suyūṭija, Ali-dede se oslanjao i na al-Maqrīzījevu *Historiju*. Taqī al-Dīn al-Maqrīzī je bio istaknuti srednjovjekovni egipatski historičar u vrijeme vladavine Mamluka. Posebice se zanimao za historiju dinastije Fatimida i njihovu ulogu u razvoju Egipta. Al-Maqrīzī je napisao više djela iz oblasti historije, posebice historije Egipta i Fatimida, pa je teško utvrditi na koje djelo konkretno Ali-dede referira kada navodi al-Maqrīzījevu *Historiju* kao referencu. Ovaj autor je poznat po sljedećim djelima: *Kitāb al-sulūk li ma'rifa duwal al-mulūk*, *Kitāb al-ḥiṭaṭ al-maqrīzīya*, *Itti'āz al-ḥunafā' bi aḥbār al-a'imma al-Fātimīyīn al-ḥulafā'*, te *al-Mawā'iz wa al-i'tibār bi dīkr al-ḥiṭaṭ wa al-āṭār*.¹³ Sigurni smo da je Ali-dede komunicirao u najmanju ruku s jednim od navedenih djela, a vrlo vjerovatno i sa više njih.

Kada su u pitanju djela iz historije, treba se osvrnuti svakako i na djelo *Bahġa al-tawārīḥ*, prevedeno kao *Radost hronika*, poznatog islamskog učenjaka Šukr 'Allāha 'ibn Šihāb al-Dīna 'Aḥmada.¹⁴ Kada je u pitanju ovaj autor, postoje određene otežavajuće okolnosti u utvrđivanju njegovog životopisa. Bio je potomak ulemanske porodice, rođen oko 1380. godine. Ponajviše podataka o ovom autoru moguće je pronaći upravo u njegovom djelu. Tu se navodi kako je u dvadeset i drugoj godini ušao u službu Osmanlija, u kojoj je proveo više od pola stoljeća. Pouzdano

¹² Vidjeti: 'Alī ibn Yūsuf al-Qiftī, *'Iḥbār al-'ulamā' bi 'aḥbār al-ḥukamā'*, priredio: 'Ibrāhīm Šams al-Dīn, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 2005.

¹³ O ovom autoru više vidjeti u: Nasser Rabbat, "Who Was al-Maqrīzī. A Biographical Sketch", *Mamluk Studies Review*, vol VII/2, Middle East Documentation Center (MEDOC), Chicago 2003, 1-19.

¹⁴ Ovo djelo je sa izvornog perzijskog jezika na bosanski preveo dr. Ahmed Zildžić, profesor orijentalno-islamske civilizacije na Odsjeku za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Vidjeti: Šukrullah b. Šihabuddin Ahmed al-Zaki, *Radost hronika*, preveo s perzijskog Ahmed Zildžić, Bošnjački institut u Sarajevu, 2018.

se zna da je bio sultanov izaslanik u dvije diplomatske misije koje spominje u svojoj *Hronici*, što pokazuje da je bio visokopozicionirani osmanski administrator i osoba od povjerenja sultana.¹⁵ Djelo *Radost hronika* predstavlja hronološki prvo djelo iz povijesti na perzijskom jeziku, nastalo u okviru osmanlijskog historiografskog diskursa. Sastoji se od trinaest obimnih poglavlja u kojima autor obrazlaže teme iz islamske hijeropovijesti i povijesti islama u rasponu od samog početka stvaranja, vremena u kojem su se javljali poslanici, perioda pojave islama i poslanika Muhammeda, a. s., raznih islamskih dinastija, pa sve do pregleda povijesti Osmanske države.¹⁶

Ali-dede Bošnjak se obilato koristio i djelima iz književnosti, budući da su neke od najvažnijih tema koje u svom djelu obrađuje upravo književne i jezičke teme. Osim već spomenutih al-Suyūṭījevih djela iz jezika i književnosti, treba svakako spomenuti djelo *al-Mustaṭraf fī kull fann al-mustazraf* (*Potraga za krajnjim dostignućima svih nauka*) Šihāb al-Dīna al-'Abšīhīja, jednog od najpoznatijih egipatskih klasičnih književnika. *Al-Mustaṭraf* predstavlja svojevrsnu zbirku književnih, historijskih i poetskih tekstova u kojoj autor donosi hadise Poslanika, a. s., razne priče, kazivanja, poučne hikaje, predaje, mudroslovne izreke, jezičke fenomene itd. Djelo je podijeljeno na osamdeset i četiri poglavlja, od kojih svako ima po nekoliko potpoglavlja. Inače, prilikom pisanja ove knjige autor se umnogome oslanjao na dva poznata djela koja tretiraju ovu tematiku – na al-Zamaḥšarījevo djelo *Rabī' al-'abrār* i *al-'Iqd al-farīd* 'Ibn 'Abd Rabbihī al-'Andalusīja.¹⁷

Vjerovatno najpoznatije djelo iz književnosti i književne historije općenito koje je Ali-dede koristio je djelo *Ṭabaqāt al-šu'arā'* 'Abd 'Allāha 'ibn al-Mu'tazza, nadaleko poznatog arapskog pjesnika i književnika, sina abasidskog halife Muḥammada al-Mu'tazza Billāhi. 'Ibn al-Mu'tazz predstavlja jednu od ključnih figura i ličnosti arapske književnosti i arapske stilistike. Njegovo djelo *Ṭabaqāt al-šu'arā'* prema ocjeni mnogih književnih kritičara smatra se najvažnijim djelom iz oblasti književne historije i historije arapske poezije. U ovom djelu 'Ibn al-Mu'tazz govori o mnogim pjesnicima, a posebnu pažnju posvećuje pjesnicima iz perioda abasidske vladavine. Od djela po kojima je ostao

¹⁵ Šukrullah b. Šihabuddin Ahmed al-Zaki, *Radost hronika*, preveo s perzijskog A. Zildžić, 5-6.

¹⁶ Ibid., 12-15.

¹⁷ Više vidjeti u: Šihāb al-Dīn al-'Abšīhī, *al-Mustaṭraf fī kull fann al-mustazraf*, priredio Muṣṭafā Muḥammad al-Dahabī, Dār al-hadīṭ, al-Qāhira, 2003.

poznat treba spomenuti i *Kitāb al-badī'*, djelo koje nesumnjivo predstavlja kanon u klasičnoj arapskoj stilistici.¹⁸

Klasifikacija pokazuje da je, sasvim logično, Ali-dede referirao i na djela velikana islamskog misticizma, poput 'Ibn 'Arabīja, Šadr al-Dīna al-Qūnawīja i 'Abū Hāmida al-Ġazālīja. Ovo dakako ne treba da čudi, jer je i sam Ali-dede bio sufija, a djela poput al-Ġazālījevog *'Ihyā'a* ili 'Ibn 'Arabījevih *Futūḥāta* i *Fuṣūṣa* nesumnjivo su predstavljala, kao što i dan-danas predstavljaju, kanon u sufijskoj literaturi. Osim ovih poznatih djela, Ali-dede je koristio i al-Ġazālījev *al-Qiṣṣas al-mustaqīm* (*Ispravno mjerilo*) i 'Ibn 'Arabījev *al-Durra al-bayḍā'* (*Bijeli biser*). Također treba naglasiti i da je koristio djelo *al-Nafaḥāt al-'ilāhiyya* (*Božanski dašak*) 'Ibn 'Arabījevog, možda i najbližeg, učenika Šadr al-Dīna al-Qūnawīja.

Kada su u pitanju djela iz tefsira, treba primijetiti da se Ali-dede nije koncentrirao samo na jednu vrstu tefsira, već je koristio djela učenjaka različitih pravaca, od tradicionalnog 'Ibn 'Abbāsovog tefsira, pa do racionalističkog al-Rāzījevog i mističkog 'Ibn 'Arabījevog.

Od svih djela na koja je Ali-dede referirao, ponajviše iznenađuje njegovo referiranje, iako ne tako često, na al-Būnījevo djelo *Šams al-ma'ārif al-kubrā* (*Sunce najvećih spoznaja*), djelo još od davnina zabranjeno i stigmatizirano kao djelo koje se bavi sihrom i nedozvoljenim kontaktima sa svijetom džina. Postojale su, a i dan-danas postoje, fetve koje zabranjuju kupovinu, čitanje, bilo kakvo korištenje, pa čak i gledanje u ovu knjigu. Ova knjiga je krišom prepisivana i išla je od ruke do ruke, da bi u modernom dobu bila štampana tek 1985. godine u Libanu. Inače, ovo djelo ima dvadeset poglavlja u kojima se obrađuju teme poput tajni slova i njihovog rasporeda, skrivenih značenja bismille i pojedinih sura, poretka zvijezda i njihovog utjecaja, tajni i moći kur'anskih slova kojima počinju sure itd.¹⁹

PRIMJERI CITATNOSTI U ALI-DEDEOVOM 'AWĀ'ILU

Nakon analize Ali-dedeovog djela i uvida u njegovo organiziranje, dolazimo do zaključka da bi njegov način citiranja tuđeg teksta mogao

¹⁸ Vidjeti: *Ṭabaqāt al-šu'arā' li Ibn al-Mu'tazz*, priredio 'Abd al-Sattār 'Aḥmad, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira, s. a., 5-10.

¹⁹ Vidjeti: 'Abū al-'Abbās 'Aḥmad 'ibn 'Alī al-Būnī, *Šams al-ma'ārif al-kubrā*, al-Maktaba al-ša'biyya, Bayrūt, 1985.

pripadati i ilustrativnom i iluminativnom tipu citatnosti. Naime, kako to navodi Oraić, ukoliko neki tekst citira tuđi tekst tako da imitira njegov smisao, ako su citati u sistemu vlastitog teksta po svom položaju važniji od vlastitih dijelova, ako u sistemu kulture postoji stroga hijerarhija vrijednosti, pa se kulturna tradicija i tuđi tekstovi uopće shvataju kao riznica, ako se citirani autor zajedno sa svojim tekstom orijentira na čitatelja i njegovo konvencionalno znanje i ako tekst u cjelini svih svojih semiotičkih relacija obavlja funkciju tuđeg podteksta, onda se radi o *ilustrativnom tipu citatnosti*. U suprotnom, kada citirani tekst kreira novi i neočekivan smisao, uzimajući tuđi tekst i njegove citate kao povod za stvaranje vlastitih nepredvidivih značenja, kada je položaj citata unutar vlastitog teksta nebitan i kada vlastiti tekst vodi ravnopravan dijalog i orijentira se na autorovo originalno iskustvo, pa sebe želi prezentirati i potvrditi kao bolji od dotadašnjih tekstova, onda govorimo o *iluminativnom tipu citatnosti*.²⁰

Obratimo li pažnju na značajke ova dva tipa citatnosti, vidjećemo da se u Ali-dedeovom djelu u jednom smislu ostvaruje ponešto od oba ova tipa. Ali-dede nesumnjivo pripada kulturi u kojoj postoji stroga hijerarhija vrijednosti. On preuzima model čiji smisao i formu imitira i slijedi, svoj tekst potvrđuje upravo pozivanjem na mnogobrojna poznata i u sistemu orijentalno-islamske kulture i tradicije već vrednovana djela, kulturu i tradiciju poima kao riznicu iz koje je čast i obaveza crpiti, te afirmirati je i „armirati“, orijentira se na konvencionalno znanje recipijenta i, naposljetku, u velikoj mjeri, ne baš u potpunosti, obavlja funkciju tuđeg podteksta. Zbog svega ovoga njegovo djelo pripada ilustrativnom tipu citatnosti. Međutim, činjenica je i to da Ali-dede ne smatra kako njegov tekst nije važan. On, doista, pokazuje vrlo visok stepen poštovanja prema svim djelima s kojima komunicira, dok u isto vrijeme, a u to smo se dobrano uvjerali, pokazuje koliko je sposoban da, u ograničavajućim okolnostima klasične orijentalno-islamske kulture, utka i vlastitu misao, donese niz novih detalja, poveže se sa raznim kontekstima, te tako u jednom smislu bude i originalan.

U nastavku ćemo navesti nekoliko primjera iz Ali-dedeovog djela gdje on referira na neka od navedenih djela, kako bi se stekao uvid s kojim i kakvim sadržajem ovaj autor komunicira.

Iz al-Suyūṭijevog djela *al-’Itqān*, naprimjer, Ali-dede prenosi sljedeće:

²⁰ Vidjeti: Dubravka Oraić, „Citatnost – eksplicitna intertekstualnost“, u: *Intertekstualnost i intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1988, uredili Zvonko Maković i drugi, 142-143.

„Prvo što je Allah stvorio poslije Pera je Pomno čuvana Ploča – Lawḥ maḥfūz. U njoj je sačuvano znanje o svemu što će biti. Ono što se u njoj nalazi zna samo Allah. Imam Sujuti u svom djelu *al-’Itqān* prenosi predaju od pouzdanih komentatora Kur’ana, u kojoj se kaže da je svaki kur’anski harf koji se nalazi u Lawḥ maḥfūzu veličine Qaf planine i da se ispod svakog harfa nalaze značenja koja poznaje samo Allah. U drugoj predaji se navodi da se Lawḥ maḥfūz nalazi na Israfilovom čelu, a Israfil, a. s., je predvodnik svih meleka i prvi koji je dobio zaduženje da prenosi objavu, i to tri godine prije Džibrila, a. s. Učenjaci smatraju da ajet ...*a ovo je Kur’an veličanstveni, na Ploči pomno čuvanoj* znači da je Kur’an zaštićen i sačuvan na Ploči pomno čuvanoj kojoj ne mogu prići šejtani, pa je zato nemoguće da dođe do njegove izmjene. U ostalim predajama se navodi da je Allah stvorio Lawḥ maḥfūz od bijelog bisera. Njene stranice su od rubina. Trag Pera u njoj je svjetlost. Allah 360 puta pogleda u nju svakoga dana. On stvara, opskrbljuje, oduzima život, daje život, uzvisuje, ponižava i čini što hoće. To je zato da bi Njegova stvorenja spoznala da je On sve stvorio s određenom mjerom i rokom. Poslanik, a. s., također kaže da se u Allahovim rukama nalazi Ploča na kojoj je ispisano stotinu i petnaest Božanskih zakona, te da je u njoj Allah rekao: „Kunem se Svojom slavom i moći, svakog vjernika koji dođe pred Mene sa bilo kojim od ovih zakona uvest ću u Džennet.“²¹

Iz ’Ibn Sīnāovog *Kanz al-’asrār*:

Prvi ko je progovorio na arapskom jeziku, odnosno na sirjanskom dijalektu, bio je naš praotac Adem, a. s., jer Uzvišeni Allah kaže: *I pouči On Adema nazivima svih stvari, a onda ih predoči melekima i reče: “Kažite Mi nazive njihove, ako istinu govorite!”* [...] Dakle podučavanje Adema, a. s., imenima svih stvari, odnosno svega stvorenoga, podrazumijeva i podučavanje različitim jezicima kojima danas govore njegovi potomci. Ademova djeca su prva progovorila na različitim jezicima i kada je njihov otac umro, razišli su se po svijetu. Svako dijete je otišlo služeći se specifičnim i posebnim jezikom. Kako je vrijeme prolazilo a generacije umirale, postepeno su blijedili ostali jezici koje su sinovi Ademovi poznavali, dok je primarni postajao jezik kojim su se najviše služili. Nakon što su zaboravili ostale jezike, nastavili su da komuniciraju samo na svom primarnom jeziku, i otuda postoji razlika u jezicima među ljudima.²²

Ali-dede jednu kontroverznu predaju prenosi upravo iz al-Būnījevog djela *Šams al-ma’ārif*:

Ademu je prvo objavljena arapska abeceda pomoću koje je mogao razumjeti arapski jezik, ali i sve ostale jezike, jer arapski jezik je osnovni jezik, a

²¹ ‘Alī-dada al-Būsawī, *Muḥādara al-’awā’il...*, 11-12.

²² Ibid., 32-33.

ostali jezici su iz njega izvedeni. Arapska abeceda se naziva حروف الهجاء, a nazvana je tako zbog *Knjige riječi* objavljene Ademu, a. s. Naime, u jednoj predaji se spominje da su ashabi upitali Poslanika, a. s.: „Božiji Polaniče, koja knjiga je objavljena Ademu, a. s.?“, a on im je odgovorio: „Knjiga riječi.“ Potom su ga upitali: „A kakva je to knjiga?“. On im je odgovorio: „Alif, bā, tā, t̄ā, ġim...“ „A koliko ima slova, Božiji Poslaniče?“, upitali su, a on im je odgovorio: „Dvadeset i devet“. Potom mu je 'Abū Ḍarr rekao: „Ali ti si nabrojao dvadeset i osam slova.“ Božiji Poslanik, a. s., se naljutio, a oči su mu se zacrvenile, pa je rekao: „O 'Abū Ḍarr, tako mi Onoga Koji me je poslao sa Istinom, i učinio me vjerovjesnikom, Uzvišeni Allah je Ademu objavio dvadeset i devet slova.“ Zar među tim slovima nisu i alif i lām, upitao sam, pa je Poslanik rekao: „Lām alif je jedno slovo. Allah ga je objavio Ademu na jednoj stranici, a s njim je bilo sedamdeset hiljada meleka. Ko negira lām alif taj ne vjeruje u ono što je objavljeno meni, onaj ko lām alif ne ubraja u slova taj se odrekao mene, a ja se odričem njega. Ko ne vjeruje da postoji dvadeset i devet slova u arapskoj abecedi neće nikada izaći iz vatre.“²³

ZAKLJUČAK

Iz prethodnih razmatranja da se uvidjeti kako je Ali-dede Bošnjak prilikom pisanja svog djela koristio mnoštvo književnohistorijske i naučne literature. Ovdje dakako treba napomenuti da navedena lista djela na koje je ovaj učenjak referirao nije potpuna i ne predstavlja cjelokupan referentni opus ovog autora. U radu je predstavljen veliki broj djela na koja je Ali-dede referirao i eksplicitno to naznačio. Ostao je određen broj djela koja nismo naveli, jer bismo tako opteretili tekst. Osim toga, nismo razmatrali djela na koja je Ali-dede implicite referirao i nije navodio njihove nazive, a za koja s pravom možemo pretpostaviti da su neodvojivi dio njegovog intertekstualnog i referentnog okvira. To su u prvom redu mnogobrojne zbirke hadisa, jer Ali-dede često navodi predaje koje prenose ashabi, na kraju potpisujući ime prenosioca, što znači da je nesumnjivo hadis preuzeo iz neke od zbirki. Također, prilikom citiranja često koristi formulu „kako navode stručnjaci iz oblasti Hadisa“, što upućuje na djela eminentnih učenjaka iz tog polja, poput Buharija, Muslima, Tirmizija i drugih. Ali-dede u svom djelu donosi i obilje stihova kojima potkrepljuje svoje navode, veoma rijetko navodeći

²³ Ibid., 33.

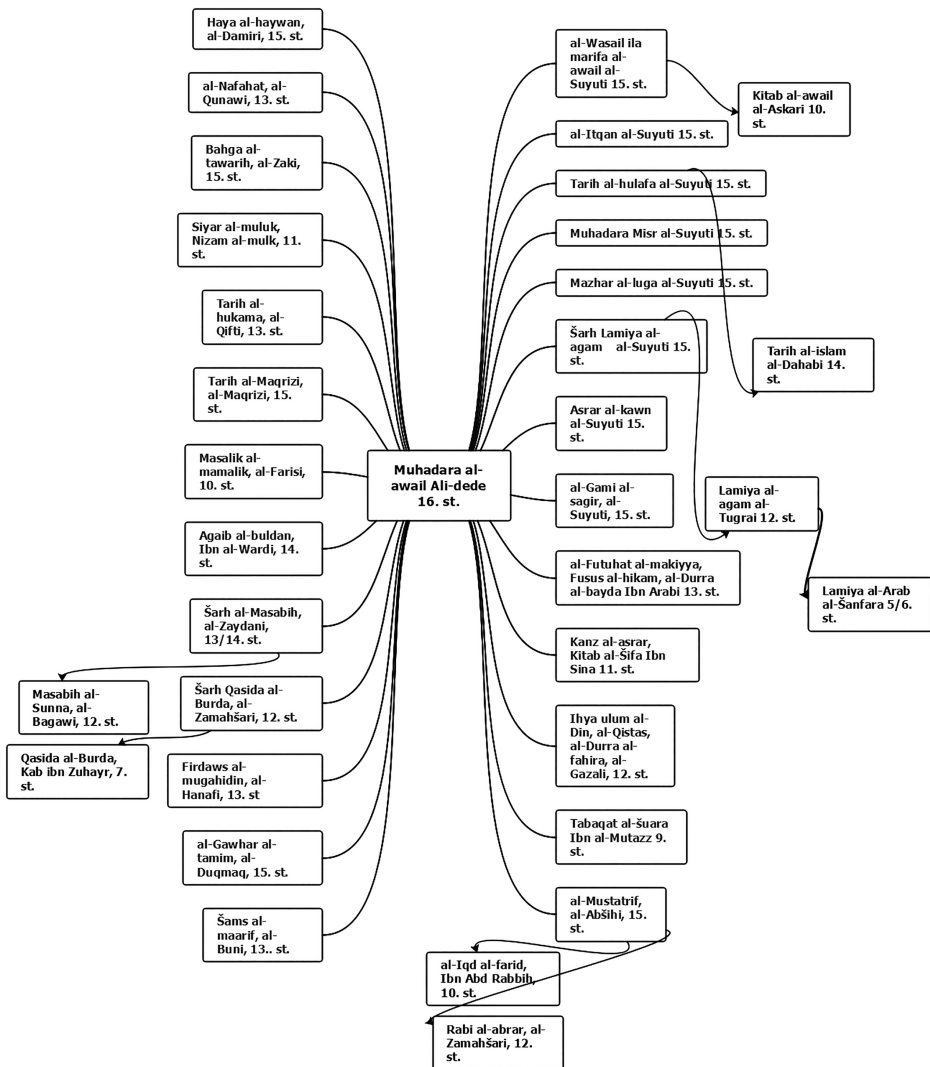
djelo iz kojeg ih preuzima, a ponekad ne navodi ni ime autora, već samo kaže „poznati pjesnik“ ili „jedan pjesnik“.²⁴

Kada su u pitanju analizirana djela, Ali-dedeovu intertekstualnu matricu moguće je sagledavati kroz dva aspekta, i to dijahronijski, u smislu vremenskog raspona u kojem su nastajala djela, te kroz dijapazon naučnih oblasti kojima ta djela pripadaju. S druge strane pak, njegovo intertekstualno povezivanje može se posmatrati i kroz eksplicitnu i impliciranu intertekstualnost u smislu povezivanja, kako sa tekstovima sa kojima sam Ali-dede komunicira, tako i sa onima sa kojima su povezana djela i autori na koja ovaj autor eksplicitno referira. U posljednjem slučaju očigledan primjer je eksplicitno referiranje al-Suyūṭījevog djela *al-Wasā'il* na al-‘Askarijevo djelo *Kitāb al-‘awā'il*, ili upućenost poeme *Qaṣīda Lāmiya al-‘aḡam al-Ṭuḡrā’ija* na poznatu kasidu *Lāmiya al-‘Arab* predislamskog pjesnika al-Šanfare. U ovom slušaju postoji čak trostruka intertekstualna veza koja se odvija preko Ali-dedeove eksplicitne upućenosti na al-Suyūṭījevo djelo *Šarḥ qaṣīda Lāmiya al-‘aḡam*, koja je povezana sa al-Ṭuḡrā’ijevom poemom u smislu komentara, pa sve do al-Ṭuḡrā’ijeve povezanosti sa al-Šanfarinom poemom. Isti slučaj nam kazuje i o početnoj tački u dijahronijskom nizu Ali-dedeovih referentnih jedinica, jer je al-Šanfarina poema najstariji tekst koji je (makar i implicitno) povezan sa Ali-dedeovim *‘Awā'ilom* – to je poema koja je nastala u 6. stoljeću u prijeislamsko doba. S druge strane, krajnja tačka u ovom dijahronijskom nizu jeste 15. stoljeće u kojem nastaju al-Suyūṭījeva djela, kao i još neka na koja je Ali-dede referirao.

Vidjeli smo također da je ovaj autor u kontaktu ne samo sa tradicionalnim i poznatim islamskim učenjacima kakvi su bili al-Suyūṭī i al-Ġazālī, naprimjer, već i sa mnogobrojnim sufijskim velikanima poput 'Ibn 'Arabīja i al-Qūnawīja, što ukazuje na Ali-dedeovu otvorenost prema različitim mišljenjima i shvatanjima kako islama tako i historije islama. Da je zaista tako, svjedoči i njegova upotreba cenzuriranih i stigmatiziranih djela iz oblasti okultnih nauka, kakva su djela 'Aḥmada al-Būnīja *Šams al-ma'ārif* i *Ilm al-ḥurūf*, uz pomoć kojih Ali-dede dodatno obogaćuje i proširuje područja svog zanimanja i razmatranja u pisanju vlastitog djela. Sve navedeno upućuje na zaključak da je Ali-dedeovo djelo vrlo vrijedno politematsko djelo kompilatorskih “kvaliteta” katakterističnih za klasično razdoblje, ali isto tako i djelo enciklopedijskog karaktera kada je u pitanju ne samo availska literatura

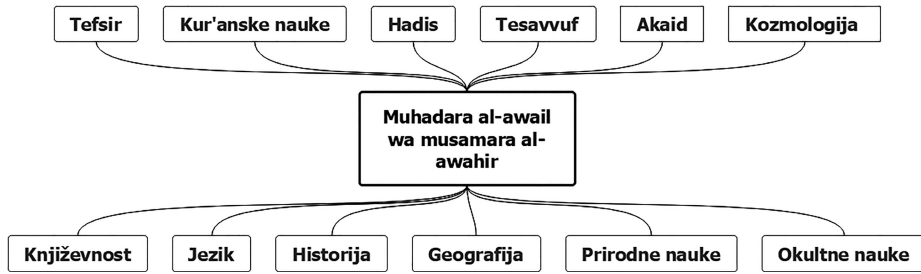
²⁴ Poezija je vrlo važan segment Ali-dedeovog *‘Awā'ila* i planiramo joj posvetiti poseban rad.

već i kulturna, književna i znanstvena historija islama, odnosno svojevrsan kompendijum najvažnijih događaja i pojava vezanih za islam i njegov razvoj.

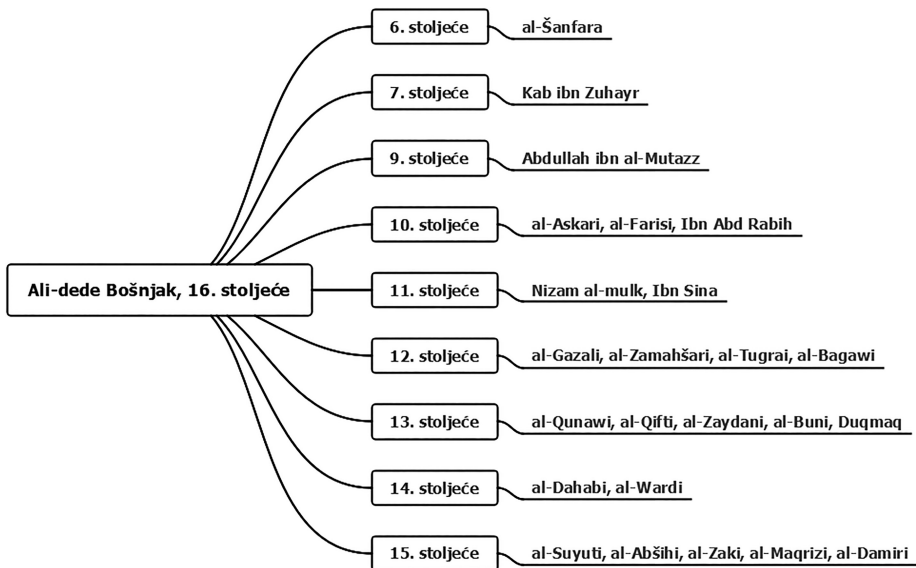

Dijagram 1: Prikaz intertekstualne povezanosti Ali-dedeovog djela i ostalih djela iz širokog dijapazona književnohistorijskih, religijskih i naučnih oblasti. (Nisu navedena sva djela, jer bi opteretila dijagram.)²⁵

²⁵ Budući da program u kojem smo radili dijagrame ne podržava simbole, nismo bili u mogućnosti koristiti ZDMG transkripciju prilikom navođenja arapskih naziva i imena.

Dijagram 2: Dijapazon naučnih i književnih oblasti s kojima je komunicirao Ali-dede.

Dijagram 3: Dijahronijski prikaz Ali-dedeove intertekstualne matrice (posredna i neposredna intertekstualnost).

LITERARY-HISTORICAL SOURCES AND
INTERTEXTUAL MATRIX OF ALI-DEDE'S WORK
*MUḤĀḌARA AL-'AWĀ'IL WA MUSĀMARA AL-
'AWĀḤIR*

Abstract

The famous Bosniak scholar Ali-dede Bosniak used various literary, historical and scientific references in his work *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir* (Lectures on the first and last events). In this paper we present the list of such references and its number exceeds fifty units. We have to mention it is not a complete list and does not represent the entire referential framework of this author. A very significant feature of Ali-dede's intertextual connection with other works is the diversity of areas and topics dealing with the literature to which Ali-dede refers. We have realised that this author refers not only to traditional and well-known Islamic scholars such as al-Suyūṭī and al-Ġazālī, for example, but also to many great Sufi authors, such as 'Ibn 'Arabī and al-Qūnawī, which reflects Ali-dede's openness to diverse opinions and considerations of both Islam and the history of Islam.

Key words: Ali-dede Bošnjak, first and last events, intertextuality, references, awail literature

IZVORI

al-Būsawī, 'Alā'uddīn 'Alī-dada al-Sikatwārī, *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir*, prvo izdanje, al-Maṭba'a al-'āmira al-šarafīyya, al-Qāhira, Mišr, 1894.

al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn, *al-Wasā'il 'ilā ma'rifa al-'awā'il*, al-Maktaba al-azhariyya, al-Qāhira.

LITERATURA (SELEKTIVNA)

- ‘Abd al-Sattār, ‘Aḥmad, *Ṭabaqāt al-šu‘arā’ li ‘ibn al-Mu‘tazz*, Dār al-ma‘ārif, al-Qāhira, s. a.
- al-‘Abšihī, Šihāb al-Dīn, *al-Mustaṭraf fī kull fann al-mustazraf*, priredio Muṣṭafā Muḥammad al-Ḍahabī, Dār al-hadīṭ, al-Qāhira, 2003.
- al-Būnī, ‘Abū al-‘Abbās ‘Aḥmad ‘ibn ‘Alī, *Šams al-ma‘ārif al-kubrā*, al-Maktaba al-ša‘biyya, Bayrūt, 1985.
- The Book of Government or Rules for Kings. The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk*, prijevod s perzijskog Hubert Drake, Routledge, London and New York, 2002.
- al-Ḍahabī, Šams al-Dīn, *Tārīḥ al-‘islām*, tom 1, priredio Baššār ‘Awwād, Dār al-ġarb al-‘islāmī, Bayrūt, 2003.
- Karić, Enes, *Ġalāluddīn as-Suyūṭī. Život i komentatorsko djelo*, El-Kalem, Sarajevo, 2009.
- Nawfal, ‘Abd al-Razzāq, *al-Muslimūn wa al-‘ilm al-Ḥadīṭ*, Dār al-Šarq, al-Qāhira, 1988.
- Oraić, Dubravka, „Citatnost – eksplicitna intertekstualnost“, u: *Intertekstualnost i intermedijalnost*, uredili Zvonko Maković i drugi, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1988, 121-156.
- al-Qifṭī, ‘Alī ‘ibn Yūsuf, *‘Iḥbār al-‘ulamā’ bi ‘aḥbār al-ḥukamā’*, priredio: ‘Ibrāhīm Šams al-Dīn, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 2005.
- Rabbat, Nasser, “Who Was al-Maqrizi. A Biographical Sketch”, *Mamluk Studies Review*, vol. VII/2, Middle East Documentation Center (MEDOC), The University of Chicago, Chicago 2003, 1-19.
- al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn, *al-‘Itqān fī ‘ulūm al-Qur‘ān*, Markaz al-dirāsāt al-qur‘āniyya, Riyād, s. a.
- al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn, *Tārīḥ al-ḥulafā’*, Dār al-minhāġ, Bayrūt, s. a.
- al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn, *Ḥusn al-muḥāḍara fī ‘aḥbār Miṣr wa al-Qāhira*, tom I, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, s. a.
- al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn, *al-Muḏhir fī ‘ulūm al-luġa wa ‘anwā’ihā*, priredili: Muḥammad ‘Aḥmad Ġād al-Mawlā, Muḥammad ‘Abū al-Faḍl ‘Ibrāhīm i ‘Alī Muḥammad al-Baġawī, Manšūrāt al-Maktaba al-‘ašriyya, Bayrūt, s. a.
- al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn, *‘Asrār al-kawn*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 2006.
- al-Zaki, Šukrullah b. Šihabuddin, *Radost hronika*, preveo s perzijskog Ahmed Zildžić, Bošnjački institut u Sarajevu, 2018.